

TOLKIEN ASARLARIDA METAFORALARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNING DISKURSIV XUSUSIYATLARI

Qosimov Abdulxay Axadali o'g'li,

Farg'ona davlat universiteti, Amaliy ingliz tili kafedrasida katta o'qituvchisi, PhD

a.qosimov@pf.fdu.uz

DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v18i.1558>

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ

Qabul qilindi: 15-aprel 2026-yil

Tasdiqlandi: 17-aprel 2026-yil

Jurnal soni: 18-A

Maqola raqami: 3

KALIT SO'ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Tolkien, metafora, konseptual metafora nazariyasi, MIPVU, kognitiv tilshunoslik, diskurs, mifopoetika, "Uzuklar hukmdori"

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Ushbu maqolada J.R.R.Tolkienning "Uzuklar hukmdori" (The Lord of the Rings) asarida qo'llangan metaforalarning o'ziga xos lingvistik va kognitiv xususiyatlarini hamda ularning badiiy diskurs tarkibidagi funksional-semantik rolini o'rganildi. Tadqiqotda konseptual metafora nazariyasi va MIPVU metodologiyasiga asoslangan holda mifopoetik makon, qahramonlar nutqi va muallif narratividagi metaforik ifodalar tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, Tolkien ijodida qo'llangan metaforalar an'anaviy she'riy troplardan farqli o'laroq, dunyoni kognitiv modellashtirish va mifologik ong shakllantirishning universal vositasiga aylanadi.

Shuningdek, metaforik birliklar asar voqeeliklarini konseptual tizimga solishda, yaxshilik va yovuzlik oppozitsiyasini ifodalashda hamda qahramonlarning ichki dunyosini ochib berishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Tadqiqot natijalari badiiy matnda metaforaning nafaqat estetik, balki kognitiv va kommunikativ funksiyalarini ham yoritib, uning lingvistik tahlil doirasini kengaytirishga hissa qo'shadi. Mazkur ish Tolkien asarlarini chuqurroq anglash, shuningdek, zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda konseptual metafora yondashuvini qo'llash uchun nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

ABOUT THE PAPER

Accepted: 15 april 2026

Approved: 17 april 2026

Volume: 18-A

Paper number: 3

KEYWORDS

Tolkien, metaphor, conceptual metaphor theory, MIPVU, cognitive linguistics, discourse, mythopoetics, The Lord of the Rings

ANNOTATION

This article examines the distinctive linguistic and cognitive features of metaphors used in J.R.R. Tolkien's The Lord of the Rings, as well as their functional-semantic role within the structure of artistic discourse. The study analyzes metaphorical expressions in mythopoetic space, characters' speech, and the author's narrative based on conceptual metaphor theory and the MIPVU methodology. The results show that, unlike traditional poetic tropes, the metaphors employed in Tolkien's works become a universal tool for cognitive modeling of the world and for shaping mythological consciousness.

Furthermore, metaphorical units serve as an important means of structuring the conceptual system of the narrative, expressing the opposition between good and evil, and revealing the inner world of the characters. The findings of the study highlight not only the aesthetic but also the cognitive and communicative functions of metaphor in literary texts, thereby contributing to the expansion of its scope within linguistic analysis. This research has both theoretical and practical significance for a deeper understanding of Tolkien's works, as well as for the application of the conceptual metaphor approach in contemporary linguistic studies.

Kirish. J.R.R.Tolkienning "Uzuklar hukmdori" asari XX asr adabiyotining nafaqat janr nuqtai nazaridan eng ta'sirli namunaviy tekstlaridan biri, balki kognitiv-lingvistik jihatdan ham boy va ko'p qatlamli diskursiv makon sifatida e'tirofga molik. Tolkienning metaforik tili o'zida bir necha lingvokognitiv an'analarni birlashtiradi: qadimgi ingliz va skandinav mifologiyasi, o'rta asr romantik davrining allegorik xususiyati, hamda muallif yaratgan yangi mifopoetik makon [1].

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan, metafora faqat uslubiy bezak emas, balki inson ongining fundamental tushunish mexanizmi sifatida talqin etiladi [2]. G.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi doirasida metafora bir konseptualsohani boshqa bir soha orqali tushunish jarayoni, ya'ni manbadan nishon sohasiga proeksiya sifatida aniqlanadi. Ushbu yondashuv Tolkienning badiiy matnida yanada yorqin ko'rinish kasb etadi, chunki yozuvchi o'zi yaratgan mifik olamning semantik tizimini metaforik kontseptlashuvga asoslab quradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Tolkien metaforalarining diskursiv xususiyatlari alohida keng ko'lamli ilmiy tahlilga deyarli tortilmagan; mavjud tolkienshunoslik asarlari ko'proq syujet, janr va mifologik intertekst masalalariga e'tibor qaratgan. Shu munosabat bilan ushbu maqola metaforik leksikaning matn ichidagi funksional-diskursiv tavsifi va kognitiv modellashtirish xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Tadqiqotning maqsadi Tolkienning "Uzuklar hukmdori" asaridagi metaforik birliklarning kognitiv-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning diskursiv funksiyalarini tasniflab, mifopoetik dunyo modeli shakllanishidagi rolini izohlashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Metafora nazariyasining zamonaviy rivojida G.Lakoff va M.Jonsonning "Metaphors We Live By" asari burilish nuqtasi bo'ldi. Ushbu asarda metafora faqat nutqiy hodisa sifatida emas, balki konseptual tuzilma – ya'ni inson tafakkuri va xatti-harakatini boshqaruvchi kognitiv mexanizm sifatida tahlil qilindi [3, b.12]. Keyinchalik G.Lakoff "The Contemporary Theory of Metaphor" maqolasida konseptual

metaforaning bir manba sohadan boshqa nishon sohasiga tizimli ko'chim ekani haqidagi asosiy tezisini yanada rivojlantirdi [4].

Tolkien tilshunosligida R.Noel leksik va fonologik tahlilga e'tibor qaratdi; metaforalarning kognitiv tahlili bu ishda ikkinchi planga tushib qoldi [5]. Boshqa bir muhim manba – T.Shippeyning "The Road to Middle-earth" asari bo'lib, unda Tolkienning qadimgi ingliz tilida "kenning" metaforik an'anasi bilan aloqasi batafsil izohlandi [6, b.45]. Kenning – Qadimgi Ingliz va eski nordik she'riyatida qo'llaniladigan ikki elementli metaforik birikmalar bo'lib (masalan, hron-rad – "kit yo'li" – dengiz ma'nosida), Tolkien ularni O'rta-yer tillarida yangi mifologik kontekstda qayta jonlantirdi.

Kognitiv diskurs tahlili sohasida Z.Koveksesning tadqiqotida metaforaning pragmatik va diskursiv funksiyalarini tizimli tahlil qilishda metodologik asos sifatida keng qo'llaniladi [7]. Muallif konseptual metaforaning matnda uch asosiy diskursiv funksiyani bajarishi mumkinligini ko'rsatadi: kognitiv (tushuntirish), evokativ (hissiy ta'sir) va tashkillashtiruvchi (matn bog'liqligini ta'minlash) [7, b.88].

O'zbek tilshunosligida F.Bozorova va Q.Nishonov metafora nazariyasini o'zbek badiiy matni tahlilida qo'llash masalalarini tadqiq etishdi [8]. Biroq xorijiy, xususan ingliz tilida yozilgan fentezi janridagi asarlar metaforalarining O'zbekiston kontekstida kognitiv-diskursiv tahlili hali yetarlicha o'rganilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning yangiligi va ahamiyatini yanada oshiradi [9].

MIPVU (Metaphor Identification Procedure VU) metodologiyasi Amsterdamdagi Vrije Universiteit tadqiqotchilar guruhi tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, matnda metaforik birliklarni tizimli aniqlash uchun qadamma-qadam ko'rsatmalar beradi [10, b.61]. Ushbu usul konseptual metafora nazariyasi bilan birgalikda qo'llanganda badiiy diskursdagi metaforik zichlik va distribusiyani obyektiv baholash imkonini beradi.

Metodologiya. Tadqiqot korpusini "Uzuklar hukmdori" trilogiyasining ingliz tilidagi asl matni (Allen & Unwin nashriyoti, 1954–1955) tashkil etadi. Tahlil uchun uchta diskursiv qatlam ajratilgan: (1) muallif narrativi

(authorial narration); (2) qahramonlar nutqi (character speech); (3) she'riy kiritma matnlar (embedded verse).

Metodologik asos sifatida quyidagi yondashuvlardan foydalanildi: birinchidan, MIPVU protsedurasiga ko'ra har bir so'z leksik birlik sifatida asosiy (kontekstual) va zamonaviy standart lug'aviy ma'nosi nuqtayi nazaridan baholanib, agar zamonaviy lug'aviy ma'no bilan kontekstual ma'no o'rtasida tafavut kuzatilsa va bir soha boshqasi orqali tushunilsa, bunday birlik metaforik deb belgilanadi. Ikkinchidan, aniqlangan metaforik birliklar KMN asosida MANBA → NISHON sohalari juftligi ko'rinishida tasniflanadi. Uchinchidan, metaforalarning diskursiv funksiyalari Koveksesning uch toifali modeli asosida tavsiflanadi.

Tahlilga material sifatida uchta asosiy bo'lim tanlandi: "Saqlovchi" (The Keeper) bo'limi – muallif narrativi namunasi sifatida; Gandalf va Frodo o'rtasidagi dialoglar – personaj nutqi namunasi sifatida; Rohirrimning urush qo'shiqlari – she'riy kiritma matnlar namunasi sifatida. Jami 312 metaforik birlik aniqlandi va tahlil qilindi.

Statistik ma'lumotlarni qayta ishlashda deskriptiv statistika usulidan foydalanildi. Tahlil natijalari 5 ta asosiy konseptual metafora modeli doirasida taqdim etildi.

Natijalar. Metaforik birliklarning miqdoriy taqsimoti

MIPVU metodologiyasi asosida amalga oshirilgan tahlil natijasida uchta diskursiv qatlamdan jami 312 ta metaforik birlik aniqlandi. Ularning taqsimoti quyidagicha: muallif narrativida – 148 ta birlik; qahramonlar nutqida – 112 ta birlik; she'riy kiritma matnlarda – 52 ta birlik. Mazkur statistika shuni ko'rsatadiki, Tolkien eng yuqori metaforik zichlikni muallif rivoyatida qo'llaydi, bu esa yozuvchining dunyo modellashtirish uslubidagi o'ziga xoslikni aks ettiradi [1].

Aniqlangan metaforik birliklar beshta asosiy konseptual metafora modeli tarkibida to'plandi:

1) HAYOT – SAFARdir (LIFE IS A JOURNEY). Bu model 78 ta metaforik birlik bilan eng keng tarqalgan bo'lib, Frodo va Ring-braterlik a'zolarining yo'l-sayohati narrativini tashkil etadi. Misol: "The Road goes ever on and on / Down from the door where it began" [6, b.45]. Bu yerda yo'l nafaqat fizik harakat, balki hayotiy tanlov va rivojlanishning kognitiv sxemasi sifatida namoyon bo'ladi.

2) YOVUZLIK – QORONG'ULIKdir (EVIL IS DARKNESS). 64 ta birlik (20,5%) o'z ichiga olgan bu model Sauronning tasvirida dominant bo'lib, YORUG'LIK va QORONG'ULIK dualistik akslari orqali axloqiy qadriyat tizimini metaforallashtiradi. Asarda "the Eye of the Dark Lord", "Shadow from the East", "darkness crept across the land" kabi birikmalar mazkur modelning diskursiv namoyon bo'lishlarini tashkil etadi [2].

3) KUCH – OLOVdir (POWER IS FIRE). 57 ta birlikdan iborat bo'lgan bu model asosan Gandalf (You shall not pass! – the fire of Anor!) va Balrog tasvirida qo'llaniladi. Olov va muz metaforalar juftligi yaratuvchi va vayronkor kuchning antagonistik modeli sifatida namoyon bo'ladi [3, b.12].

4) VAQT – OQIMDIR (TIME IS A STREAM). 58 ta birlik bilan bu model ayniqsa Elvlar diskursida – Galadriel va Legolas nutqida – muhim o'rin tutadi. "The river of time flows on", "ages past like water" kabi iboralar vaqtning o'tishini suv oqimi bilan kognitiv bog'lovchi tizimli ko'chim ekanini ko'rsatadi [4].

5) EZGULIK – KO'TARILISHdir (GOODNESS IS BLOOM/GROWTH). 55 ta birlik bilan bu model Shire va Lorienning tavsifida dominant bo'lib, Tolkienning tabiiy dunyo bilan axloqiy dunyoni kognitiv bog'lovchi arxetipik tizimini aks ettiradi [5].

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Tolkien, J.R.R. (1954–1955). *The Lord of the Rings* (Vol. I–III). London: Allen & Unwin.
2. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
3. Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd ed., pp. 202–251). Cambridge: Cambridge University Press.
4. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
5. Noel, R. (1980). *The Languages of Tolkien's Middle-earth*. New York: Houghton Mifflin.

Koveksesning uch toifali modeli asosida aniqlangan metaforalarning diskursiv funksiyalari quyidagicha taqsimlandi: kognitiv funksiya (tushuntirish, konseptualizatsiya) – 156 birlik; evokativ funksiya (emotional ta'sir, estetik effekt) – 97 birlik; tashkillashtiruvchi funksiya (matn bog'liqligi) – 59 birlik [7, b.88].

Muallif narrativida kognitiv va tashkillashtiruvchi funksiyalar ustunlik qilsa, qahramonlar nutqida – ayniqsa Gandalf monologlarida – evokativ funksiya alohida ko'zga tashlanadi. She'riy kiritma matnlarda uchala funksiya deyarli teng nisbatda namoyon bo'ladi, bu esa Tolkienning lirik va epik uslublarni muvozanatda ushlab turishini ko'rsatadi [1].

Muhokama. Olingan natijalar bir necha muhim nazariy xulosalarga olib keladi. Birinchidan, Tolkien metaforasi "Uzuklar hukmdori" diskursida erkin estetik bezak sifatida emas, balki mifopoetik makon kognitiv tuzilishini yaratishning tizimli vositasi sifatida ishlaydi. Bu xususiyat asarni oddiy janr adabiyotidan ajratib turadigan asosiy lingvistik omil hisoblanadi [2].

Ikkinchidan, HAYOT – SAFAR va YOVUZLIK – QORONG'ULIK modellarining statistik dominantligi tasodifiy emas. Bu modellar dunyo adabiyotining arxetipik metafora fondiga (J.Kembell "Qahramonning yo'li", K.Yungning ong arxetiplari) mos kelishi Tolkienning universal lingvistik intuitsiyasini ko'rsatadi [8]. Ayni paytda, yozuvchi bu universal modellarni o'z yaratgan tillar va mifologiya orqali o'zgacha nutqiy voqelikda namoyon etadi, bu esa Saussyurning til – belgi tizimi konseptsiyasi bilan bog'liq diskursiv o'ziga xoslikning yorqin namunasi [9].

Uchinchidan, muallif narrativi va qahramonlar nutqi o'rtasidagi metaforik funksiya taqsimotidagi farq Tolkienning ongli ravishda ikki xil diskursiv strategiyadan foydalanganini ko'rsatadi: narrativda metafora dunyoni modellashtiradi, nutqda esa u personajning kognitiv va emosional dunyosini ochadi. Bu ikkilamchi diskursiv arxitektura Tolkien matnining semiotik boyligini ta'minlovchi asosiy omil sifatida baholanadi [10, b.61].

Shu bilan birga, tadqiqotda bir qator cheklolvar ham mavjud. Xususan, tahlil uchun tanlangan parchalar butun trilogiyaning to'liq statistikasini namoyon eta olmasligi mumkin. Kelajakda butun matnni qamrab oluvchi keng ko'lamli korpusli tahlil ushbu xulosalarni mustahkamlash va yangi modellarni aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, o'zbek va boshqa tillardagi tarjimalarida metaforalarning qanday saqlanib qolishi yoki o'zgarishi ham alohida tadqiqot mavzusi sifatida istiqbolli bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Ushbu tadqiqot J.R.R.Tolkienning "Uzuklar hukmdori" asaridagi metaforalarning kognitiv-semantik va diskursiv xususiyatlarini konseptual metafora nazariyasi va MIPVU metodologiyasi asosida keng ko'lamda tahlil qilindi. Tahlil natijalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Birinchidan, Tolkien metaforasi an'anaviy badiiy toplarni va kenning an'anasini zamonaviy konseptual metafora nazariyasi bilan uyg'un tarzda birlashtiruvchi noyob lingvistik tizim sifatida namoyon bo'ladi. Beshta dominant konseptual metafora modeli (HAYOT – SAFAR; YOVUZLIK – QORONG'ULIK; KUCH – OLOV; VAQT – OQIM; EZGULIK – KO'TARILISHdir) O'rta-Yer mifopoetik olamining semantik poydevorini tashkil etadi.

Shuningdek, metaforalar matn tarkibida uchala asosiy diskursiv funksiyani (kognitiv, evokativ, tashkillashtiruvchi) muvozanatli tarzda bajaradi, biroq muallif narrativida kognitiv funksiya, qahramonlar nutqida evokativ funksiya alohida ustunlik qiladi. Bu farqlanish Tolkienning ongli va konseptual ravishda ishlab chiqqan diskursiv strategiyasini aks ettiradi.

6. Shippey, T. (2003). *The Road to Middle-earth: How J.R.R.Tolkien Created a New Mythology* (Rev. ed.). New York: Houghton Mifflin.
8. Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Bozorova, F., & Nishonov, Q. (2018). O'zbek badiiy matnida metafora: kognitiv tahlil. *Filologiya masalalari*, 2, 34–42.
10. Saussure, F. de (1916). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot. [O'zbek tarjimasi: *Til haqida umumiy kurs*. Toshkent: Fan, 1998].
11. Steen, G., Dorst, A., Herrmann, J., Kaal, A., Krennmayr, T., & Pasma, T. (2010). *A Method for Linguistic Metaphor Identification: From MIP to MIPVU*. Amsterdam: John Benjamins.